

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS

Mª Carmen Martínez López

INTRODUCCIÓN

Con motivo do centenario do achado do Torques de Centroña no ano 2012, e no contexto de diversos traballos arqueolóxicos e de investigación relacionados cos ártabros que vimos desenvolvendo nos últimos tempos¹, propuxémosnos buscar os paralelos formais desta peza e recompilar os datos publicados acerca deste tipo de xoia, facer un baleirado de información e un relato do número de exemplares coñecidos como sinxela fórmula para contextualizar a peza.

Estes plantexamentos van da man dunha serie de estudos de ámbito local que se están a desenvolver dende a Asociación Cultural Ardóbriga (Pontedeume-Miño) que leva traballando arreo polo patrimonio cultural da súa comarca dende hai xa uns cantos anos e que teñen en *Cátedra* (Revista Eumesa de Estudos) un voceiro para a difusión dos seus traballos. É dende esta perspectiva de estudos locais na que encaixa o traballo que aquí presentamos: facer un acopio de documentación sobre un tipo de obxecto concreto (os torques similares ó de Centroña) e dalo a coñecer a un público que quere saber do máis inmediato para poder mirar cara o mais lonxano. Pensamos que esta filosofía de traballo, aplicando o zoom en sucesivas fases, se mostra como unha das máis efectivas á hora de conseguir resultados concretos de cara á revalorización e difusión do noso patrimonio.

Para comezar a debullar o tema que nos ocupa partimos dunha busca bibliográfica, que nos lévou ó exhaustivo artigo de Susana Prieto Molina (1996), no que tipifica e cataloga a totalidade dos torques castrexos do Noroeste da Península coñecidos ata o momento. A partir deste artigo comezou o baleirado bibliográfico sistemático e a consulta na biblioteca², ó mesmo tempo que procediamos o envorcado da documentación a unha

1. Seguindo a estela das publicacións de González García (1997, 1998,2003) comezamos unha liña de investigación sobre os ártabros e o seu territorio que adopta polo momento un formato multiforme ou de xeometría variable. Este traballo que presento e outro do que se da conta neste mesmo volume (Méndez Fernández 2014) encádranse dentro dun estudo máis amplo do que esperamos tirar novos resultados en breve.

2. Quero agradecer a axuda prestada por Ana Martínez, do Museo de San Antón, quen me facilitou o traballo bibliográfico sempre cun sorriso e moita paciencia.

base de datos construída a tal fin, de forma que a información quedase organizada e manipulable. Esta base de datos “ártabra”, que en realidade pretende ser un banco de datos moito mais amplo sobre o tema consta, fundamentalmente, de tres entidades de información: datos bibliográficos, materiais arqueolóxicos e xacementos relacionados ou relacionables con estes materiais.

Paralelamente fomos envorcado os datos xeográficos a un sistema SIX no que xa tiñamos recollidos outros datos dos concellos da zona NO da provincia da Coruña, nos que se situaría o Territorio Ártabro. Neste Sistema de Información Xeográfica fomos introducindo información cartográfica, documentación sobre xeografía antiga e a situación dos castros dos concellos actuais que comprenderían o territorio dos Ártabros³.

A nosa achega ó coñecemento, e sobre todo á divulgación, destes materiais parte dunha serie de interrogantes sobre os que articulamos o traballo:

- ¿Qué é un torques? Descrición formal.
- ¿Para qué serve? Aproximación á funcionalidade a partires das representacións noutros soportes.
- ¿Son todos iguais? Tipoloxía dos torques do noroeste.
- Características dos torques de tipo ártabro.
- Catálogo con identificación da peza, datos xeográficos e administrativos, procedencia, depósito, descrición e bibliografía na que se cita a peza.

¿QUÉ SON OS TORQUES?

Os torques son colares ríxidos con forma en “C” feitos en metais preciosos (ouro, bronce, cobre, prata) e que presenta as seguintes partes: unha varíña que forma o corpo principal, dous remates nos extremos da varíña con distintas formas máis ou menos desenvolados, e a presenza ou non de decoración aplicada e/ou incisa.

O nome deriva do latín *torqueo* = torcer, e fai referencia á forma do metal retorto característico dunha boa parte dos torques da Europa pola que batallaron os romanos. Os primeiros colares ríxidos se documentan a finais da Idade do Bronce, pero a súa produción máis xenuína, e da que aquí imos falar, se vincula nos seus orixes, ó mundo céltico, coa cultura Lateniense e hallstática europea.

A súa funcionalidade concreta é descoñecida pero a través de distintas evidencias no rexistro arqueolóxico máis inmediato, os obxectos nos que se ven representados, tentaremos contextualizar parcialmente algunha das súas funcións.

A primeira evidencia atopámola nas representacións da mitoloxía celta na que aparecen figuras con torques, quizais o caso máis espectacular sexa o Caldeiro de Gundestrup (Dinamarca), datado cara o século II a.C., no que se representan escenas figurativas que se veñen interpretando como deuses do panteón celta: Cernunnos, Dagda, Taranis, que

3. De feito a base de datos integra actualmente datos sobre máis de 270 castros pertencentes ou próximos ó territorio ártabro.

levan estas xoias axustadas ó pescozo ou os portan na man (ilustración 1). Estas imaxes nos debuxan un primeiro aspecto dos torques como atributo dos deuses.

A seguinte se pode rastrexar noutro tipo de representacións de interpretación tamén complexa. Estamos a falar dos denominados bronzes votivos ou sacrificiais dos que se coñecen media ducia de exemplares do Noroeste e Meseta Norte (estudados por Armada e García, 2003. Pena Graña 2000-2001, González Ruibal 2006-2007, entre outros). Nestes obxectos se conxugan unha serie de motivos recorrentes: o machado, o caldeiro, as figuras de persoas e animais, e o torques. No caso do exemplar atopado en Cariño apréciase os remates en periña (Ilustración 2). Outro aspecto a valorar pois é a súa compoñente ritual.

O seguinte soporte onde podemos contextualizar a funcionalidade destes obxectos son as estatuas pétreas de guerreiros lusitanos e os bustos atopados en Galicia e Portugal (Ilustración 3). Estas estatuas son figuras masculinas cos atributos propios dos guerreiros ou mesmo “príncipes” castrexos que portan armas, escudos, en algunha ocasión cascos e se adornan con torques. Neste caso o torques asóciase á figura masculina e ó poder político e/ou militar.

Por último, temos referencias documentais de escritores clásicos como Polibio, Estrabón ou Tito Livio, que describen a práctica común entre os romanos de condecorar ós xefes militares por vitorias contra os “bárbaros”, concedéndolles como premio ó seu valor os torques dos vencidos. Un feito dos máis coñecidos é aquel polo que Tito Manlio foi agasallado cun torques procedente dun príncipe galo ó que venceu en batalla singular, este feito valeulle o nome de “Torquato” (Villaamil 1874-75: 547).

Así pois, os torques se nos amosan non só como unha xoia para adorno persoal, senón que revelan múltiples facetas: utilización por parte das elites, complemento e distinción do guerreiro, condecoración militar, atributo dos deuses, peza ritual e para algúns autores elemento de transacción, comercio, regalo. Segundo Pérez Outeiriño

Ilustración 1. Representación do deus Cernunnos no caldeiro de Gundestrup, portando dous torques. Imaxe: wikimedia.org

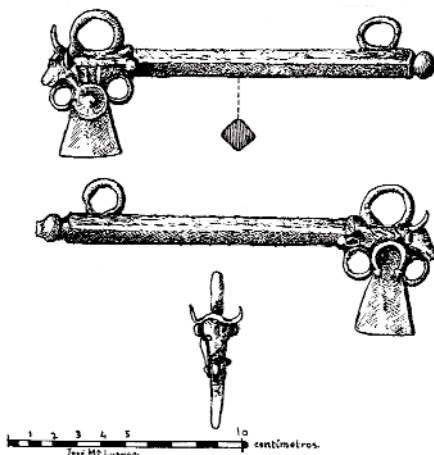

Ilustración 2. Machadiña de Cariño, segundo Luengo 1964: 151

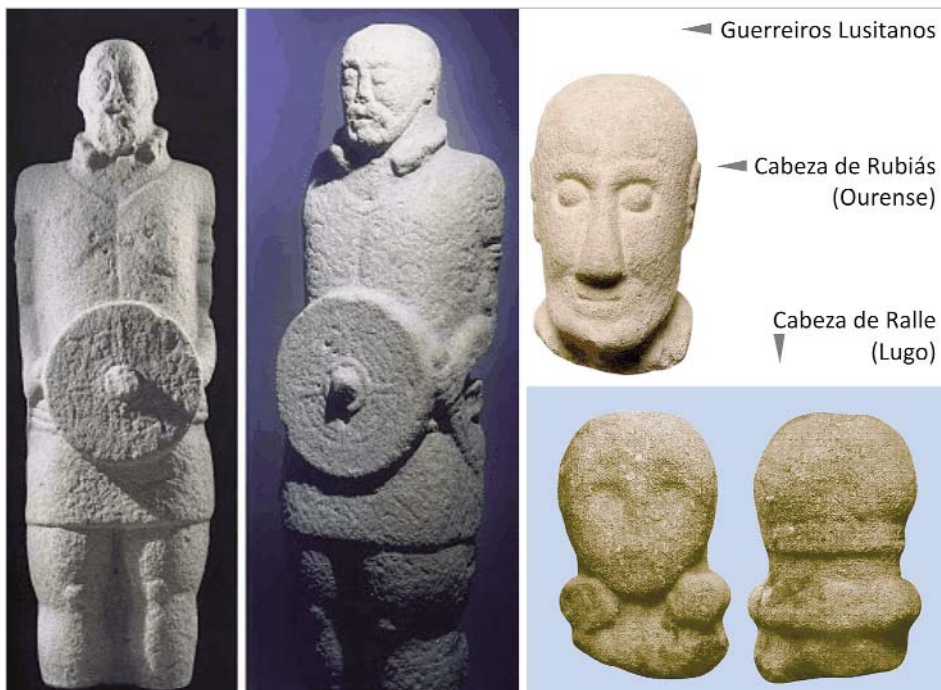

Ilustración 3. Representacións de guerreiros castrexos con torques

(1990:146) “sendo pezas de representación, e moi posiblemente, elemento diferenciador de un grupo social relacionado co poder, é de supor que tanto os materiais (ouro) ... como a decoración tiñan un valor simbólico”.

Os torques do Noroeste da Península Ibérica, son pezas feitas en ouro, a diferenza dos torques do resto da Península realizados maioritariamente en prata, traballadas cos coñecementos técnicos e artísticos de ourives experimentados. Se encontran espallados polo territorio de Asturias, Galicia e o norte de Portugal, vindo a coincidir cos conventos Lucense e Bracarense de época romana. Actualmente o número de torques do Noroeste recoñecidos pola bibliografía acadada os douscentos exemplares.

Sobre a súa cronoloxía, a tendencia xeral é consideralos como unha continuación da ourivería do Bronce Final que seguirían elaborándose ata despois da romanización. A maior produción coincide coa Segunda Idade do Ferro, convindo a maioría dos autores nunha datación xenérica entre o século IV a.C e o I d.C. Non se pode afinar o marco temporal por ter sido atopados sempre de xeito casual, na maior parte dos casos froito do laboreo das terras, i en numerosas ocasións, vendidos e/ou fundidos ó pouco de seren atopados. Todos os exemplares dos que se coñece con certa exactitude a súa procedencia se recolleron dentro de castros ou na súa contorna máis próxima. Os únicos exemplares atopados en contexto arqueolóxico, son un dos torques do Castro de Viladonga (Viladonga II) e o fragmento recuperado no castro de Troña (Pontearas, Pontevedra).

OS TORQUES DO NOROESTE

Os primeiros estudos sobre os torques castrexos se remontan a mediados do século XIX da man de autores como Saralegui, Murguía ou Villaamil y Castro que no seu traballo “Adornos de oro recogidos en Galicia” (1874-75) da conta dos diversos achados coñecidos nese momento. No contexto desta época de inquedanza pola construción dun pasado de raigames ligadas ó mundo celta os distintos autores comezan a chamar a atención sobre eses obxectos dos antepasados, a tomarlos como produción indíxena e preocuparse pola súa preservación e estudo.

Na publicación de Oviedo y Arce (1915) se apunta a primeira referencia a un taller ou escola anterior ós romanos, e Maciñeira (1930) fala, co descubrimento do exemplar da Capelada de un “Grupo Ortegales” de xoias, relacionando estes obxectos cun territorio concreto. Será Cuevillas en 1951 o primeiro en intentar sistematizar o estudo dos torques⁴ segundo a súa forma e distribución xeográfica, identificando catro escolas: a escola Asturiana, a do Norte de Galicia, a Flaviense e a do Norte de Portugal. Foi ó ano seguinte cando Monteagudo divide a escola do Norte de Galicia en dous tipos, o Norteño e o Ártabro.

A partires de aquí se suceden distintas propostas tipolóxicas baseadas dun xeito ou outro na combinación das formas de variñas que basicamente poden ser de sección circular ou poligonal, remates en tres grandes grupos: piriforme, dobre escocia e campánula; e decoracións variadas.

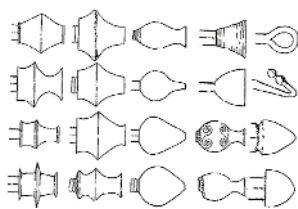

Ilustración 4. Tipos de remates dos torques do Noroeste. Cuevillas 1951: 40

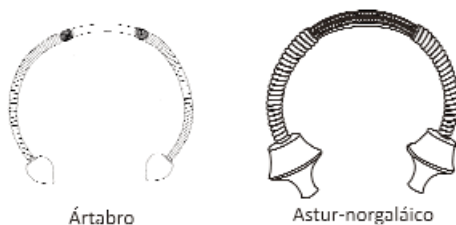

Ilustración 5. Tipos máis frecuentes atopados en Galicia

4. Outros autores facían o propio dende Portugal: Severo (1905-1908), Cardozo (1929-1930)...

Raddatz en 1969 fai tres grupos segundo o tipo de remate. Pérez Outeiriño no 1990 diferenza oito tipos de remates, tres de variñas e tres de segmentacións decorativas da variña, establecendo un sistema polo que utilizando as distintas combinacións posibles pódese catalogar calquera tipo de torques, sen ter que recorrer a variantes ou casos especiais. Balseiro en 1994 distingue sete tipos,. Prieto no 1996 diferenza nove tipos, subdivididos segundo a presenza ou non de decoracións e finalmente Reboredo na súa tese do ano 2000 rexistra cinco con catro subtipos. Segundo as diferentes tipoloxías, o torques ártabro sería de tipo C1b para Pérez Outeiriño, Tipo V para Balseiro, Tipo VA1 e VA2 para Prieto e Tipo IA para Reboredo. Sen embargo, a nomenclatura clásica segue a ser utilizada nas revisións máis actuais: Nororiental-galáico, Astur-norgaláico, Ártabro, Flaviense, Bracarense litoral ou dos Oppida.

Esta nomenclatura clásica vincula ós tipos de torques coa zona xeográfica onde se concentran e se corresponderían cos grupos culturais ou etnias habitantes destas zonas, aínda que esta correspondencia, a lo menos no caso dos ártabros, semella ocupar bastante mais territorio do que, ate polo momento coñecemos, ocuparía esta tribo. Esta é unha cuestión que está aínda a ser debullada, pois o tema da distribución deste tipo de obxectos, precisa de abordarse dende distintos plantexamentos, análises espaciais, patróns de distribución, estudo de materiais que puideran estar relacionados cos torques, lugares e condicións particulares de aparición, tipos de xacementos ós que se vinculan, patróns de intercambio e comercio, etc.

Non queremos estendernos aquí nas distintas tipoloxías e clasificacións, simplemente pretendemos esbozar unha visión xeral dos torques do Noroeste para contextualizar o grupo ártabro no conxunto. Remitíndonos ó traballo de Ladra (2005: 107-108) sobre distribución dos torques do Noroeste, son cinco os tipos máis estendidos que se concentrarían nas correspondentes áreas: Tipo Ártabro: Aparecen dende o Río Eo ate o Ulla estendéndose polo interior da provincia da Coruña e norte de Lugo. Astur-norgaláico: Río Covo – Navia e litoral cantrábrico asturiano. Nororiental galáico: Ulla – Masma y litoral. Bracarense litoral: Dende o Douro ó Miño e Támega. Flaviense: Río Tua – Douro – Tambre.

O TORQUES DE TIPO ÁRTABRO

As características que levaron a definir este tipo de torques se veñen a reproducir en todos os exemplares conservados de maneira case idéntica.

- Variña de sección circular, xeralmente de máis anchura na parte central e na zona de unión cos remates.
- Presenza de aramios enrolados nos extremos
- Remates en periña.
- Decoración tripartita: Terzo mesal liso, terzos distais con aramios enrolados e separación entre ambos terzos mediante apliques de espiral.

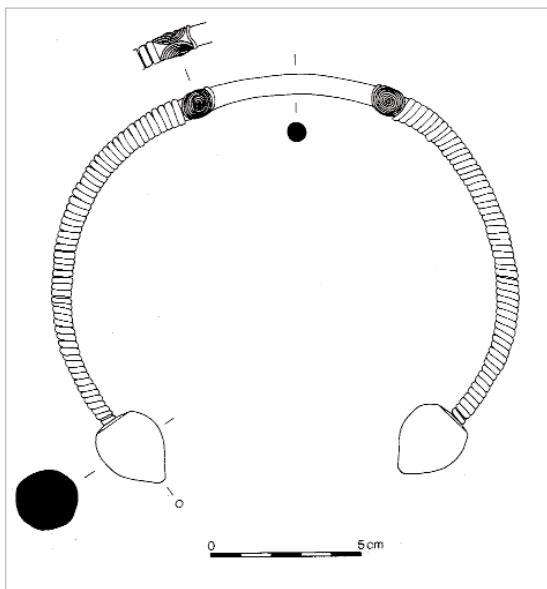

Ilustración 6. Croquis do torques depositado no Ashmolean Museum de Oxford. Fonte:Queiroga 1987: est. I.

Para Reboredo (2000) habería unha variante do tipo Ártabro: o exemplar de San Lourenzo de Pastor II e o depositado no MAN 1972/113/1 que presentan como única diferenza os remates en dobre escocia.

Na actualidade coñecemos 16 puntos de aparición de torques ártabros que se distribúen rebasando amplamente o considerado como territorio dos ártabros definido por Méndez Fernández (2014) a partir dos traballos de González García (2003) e que incluímos no mapa anexo. Nestas 16 localizacións se recuperaron 22 exemplares, dos que 10 se conservan enteiros: Bardaos I,

Ashmolean I, Castro de Flores, Orbellido, San Lourenzo de Pastor III, San Martiño de Porto, Viveiro I, Viladonga I e Viladonga II, todos eles depositados en museos, e o décimo en depósito descoñecido (Valadouro II). O resto se corresponde con 9 fragmentos: Centroña, Viladonga III, Croa de Riotorto V, Foxados II, III e VII, Troña, Xanceda III e IV. Ademais temos referencias de outros dous torques enteiros: un no Cruceiro da Coruña e outro en Portochao, e dun fragmento en Culleredo.

As dimensións dos exemplares enteiros oscilan entre os 300 mm de Viladonga I e os 430 mm dos de Castro de Flores e Bardaos I. O menos pesado é o torque de Viladonga II con 130 gramos, e o peso maior o alcanza Bardaos I con 358 gr. O grosor varía entre os 4-5 mm de espesor mínimo do exemplar de Valadouro e os 12 mm de espesor máximo no de San Martiño de Porto. En canto a técnica de elaboración, a maior parte dos exemplares están feitos en ouro aleado preferentemente con prata, traballados con técnica de martelado ou martelado e torcido. Os terminais soen presentar un lixeiro facetado para facilitar o agarre dos fíos de aramio enrolados. Salvo en tres casos Viladonga I, Castro de Flores e San Martiño de Porto, as periñas son ocas e van soldadas á vara. As plaquiñas decorativas son traballadas primeiramente para aplicarlles o fío en espiral antes de soldalas á vara. O acabado das pezas faise mediante pulido para eliminación de rebabas, posterior laminado en ouro e bruñido para darlle un acabado final brillante.

Como dixemos con anterioridade, todos os exemplares foron atopados de forma casual cando se estaban realizando tarefas agrícolas no interior de castros ou na súa

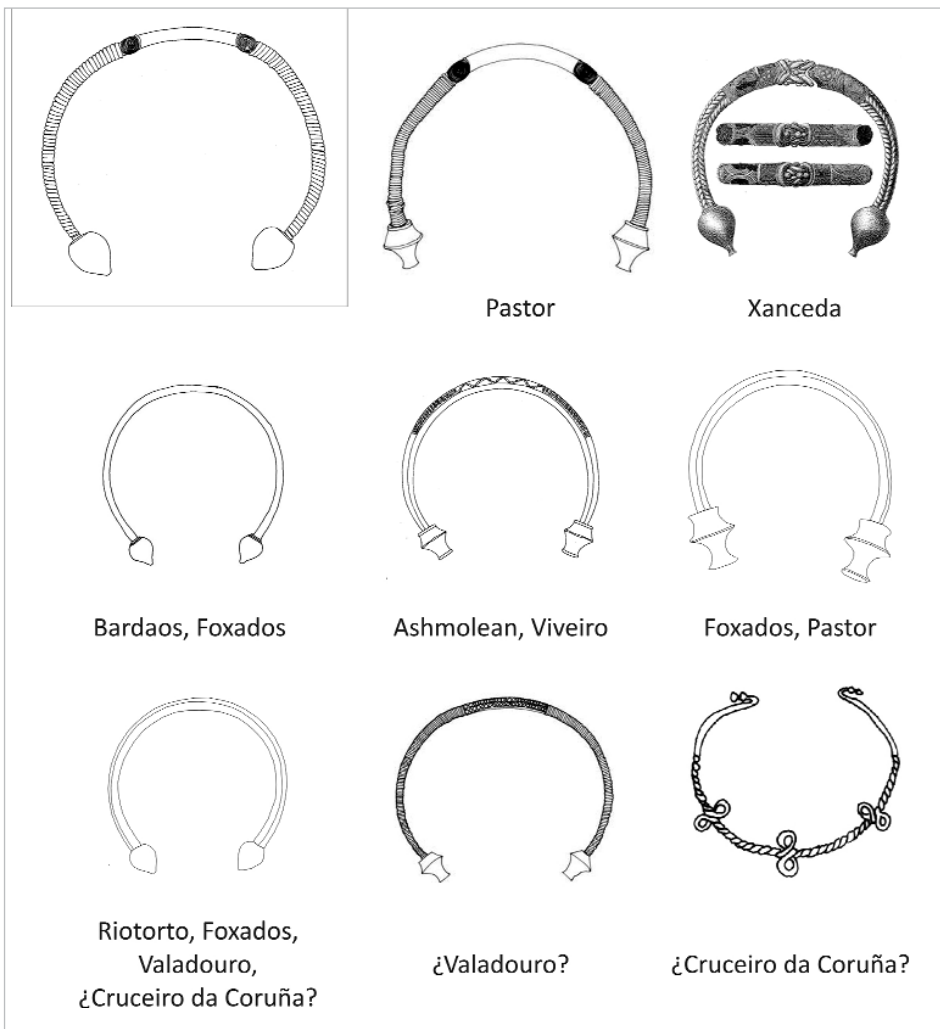

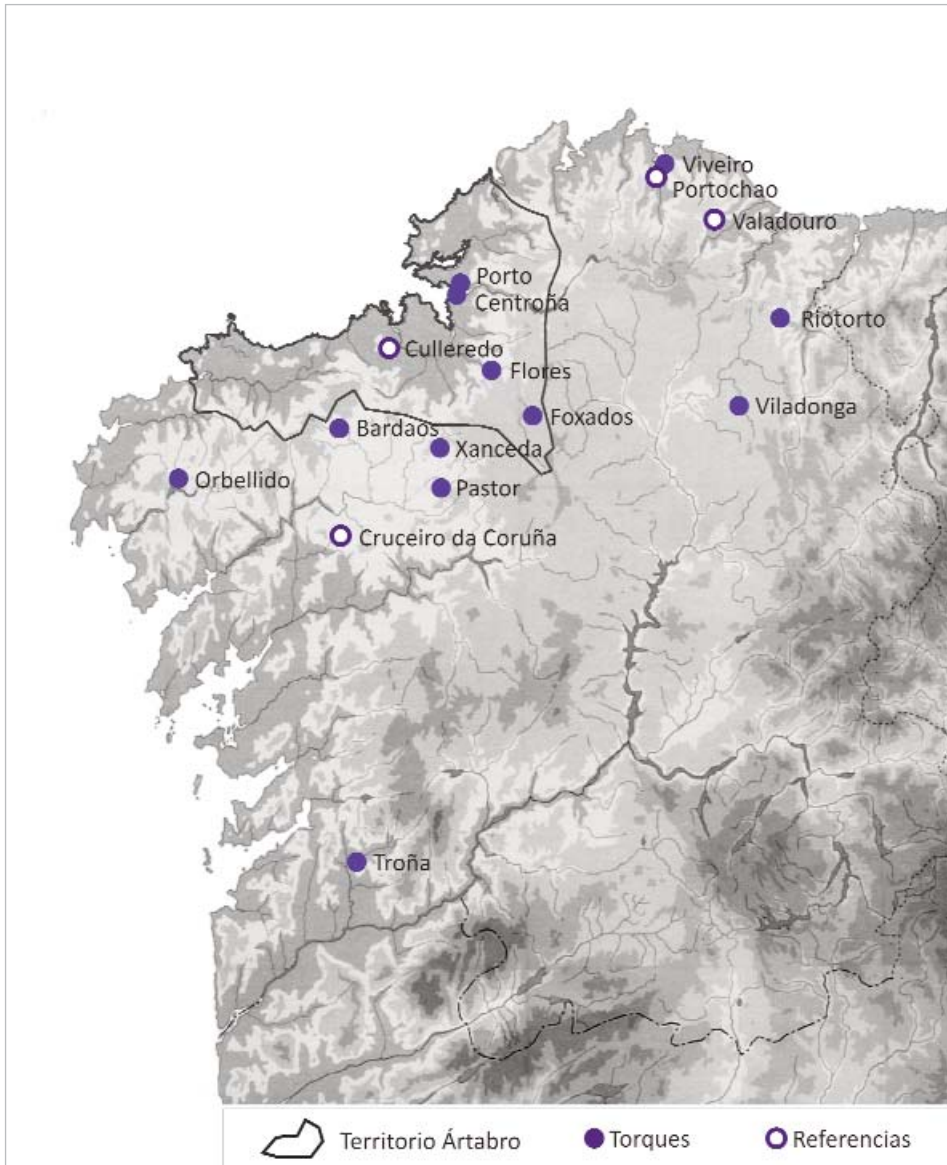
Ilustración 7. Tipos de torques que aparecen asociados xunto cos ártabros nos depósitos ou conxuntos indicados baixo cada tipo

contorna máis próxima, agás os exemplares de Viladonga II e de Troña, que foron recollidos durante as escavacións arqueolóxicas de ámbolos castros. En estes 16 puntos de localización, se recolleron de xeito illado sete exemplares: Centroña, San Martiño de Porto, Orbellido, Castro de Flores, Troña, Culleredo e Portochao, mentres que os nove restantes apareceron xunto con outros torques, e no caso de Foxados, xunto con 35 tortas de aleación. A aparición destes depósitos son interpretados como un ocultamento, pero tamén como depósitos de ourives ou mesmo como parte de algún tipo de cerimonia ou ritual (González Ruibal 2006-2007: 420).

Rematamos aquí esta introducción o catálogo, que é o noso primordial obxectivo desta publicación, pensando xa en comezar a traballar cos castros nos que aparecen estes materiais, e sabendo que queda moito por facer, aínda que menos que antes...

MAPA DE DISTRIBUCIÓN DOS TORQUES ÁRTABROS

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS¹

TORQUES DE BARDAOS I

Lugar: O Castro

Parroquia: Bardaos (Sta. María)

Concello: Tordoia

Provincia: A Coruña

UTM X: 537994

UTM Y: 4774628

Vinculado a: A Croa do Castro / Castro de Bardaos (GA15084012)

Procedencia: Apareceu nos anos 90 ó traballar nas fincas do interior da croa do Castro, “máis concretamente na zona situada ao norte do afloramento granítico central” (Ladra 2006: 45).

Dépósito: Museo Provincial de Lugo. N° Inv.: 1997/10/1.

Descrición: Varela de ouro de sección circular maciza, máis ancha na zona central e cara ós remates. Decoración tripartita: terzo mesal liso, terzos distais con aramio enrolado dando 81 e 88 voltas, e separación entre ambas por medio de senllos pares de aplicacións con espirais cicelados de 11 voltas arredor do botón central. Remate en periñas ocas.

Conxunto formado por dous torques, aínda que poderían proceder de aquí os dous depositados no Ashmolean Museum de Oxford, e alomenos outro que foi fundido. (Ladra 2006).

Dimensións: Perímetro: 430 mm. Diámetro máx: 123 mm. Grosor: 11,45 mm. Diámetro remates: 22 mm.

Peso: 357.38 gr.

Bibliografía: Almagro Gorbea 1962. Balseiro 1994. Bouza Brey 1926. Carro e González 1933. Casal e Fernández 1998. Ladra 1999 e 2006. Monteagudo 1952. Pérez Outeiriño 1990. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2006.

TORQUES DO ASHMOLEAN MUSEUM

Vinculado a: ¿Croa de Bardaos?

Procedencia: Nos anos 50, relátase a aparición de dous torques na Croa de Bardaos que foron enviados a algún Museo de Londres. Segundo Ladra (2006) de aquí procederían os

1. Como norma xeral, damos as coordenadas no centro do castro ó que se vincula o achado.

que na actualidade se atopan no Ashmolean Museum de Oxford. Este e outro torques foi adquirido polo museo no ano 1975 ó coleccionista J. Bomford.

Depósito: Ashmolean Museum (Oxford, Inglaterra). N° Inv. 1975/350.

Descrición: Torques de varíña de ouro maciza de sección circular con aramios enrolados dan 55 voltas en cada terminal. Entre a zona lisa e os aramios presenta dous motivos en espiral de fio de ouro aplicado, con botón central, dando 10 voltas arredor do botón, xirando en sentido oposto en cada par.

Dimensións: Aprox. a partir do croquis (Queiroga 1987): Diámetro 140 mm. Grosor: 6-7 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 275,68 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ladra Rodríguez 2006. Prieto Molina 1996. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE FLORES / DE OIS

Lugar: Flores

Parroquia: Feás (S. Pedro) / Ois (Sta. María)

Concello: Aranga / Coirós

Provincia: A Coruña

UTM X: 573720

UTM Y: 4788350

Vinculado a: Castro de Flores / Flores de Turreiro (GA15030036)

Procedencia: Atopado en maio de 1915 nalgún lugar indeterminado do Castro de Flores. Estivo en mans privadas ata maio de 1922, que foi adquirida polo M.A.N.

Depósito: Museo Arqueológico Nacional (Madrid). N° inv. 28.552.

Descrición: Torques con ánima de aleación de prata, cuberto de ouro e pulido. Varela de sección circular lisa, que adelgaza cara ós extremos, volvendo a ensanchar na unión cos remates. Actualmente non conserva os aramios enrolados. Sí dous pares de plaquiñas con espirais cinceladas dando 10 voltas arredor do botón central. Remates piriformes macizos.

Dimensións: Lonxitude: 430 mm; Diámetro: 155 mm; Grosor máx.: 95 mm; Remate: 25 x 20 mm.

Peso: 331,5 gr.

Bibliografía: Álvarez Osorio 1954. Hartmann 1982. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Prieto Molina 1996. Gaceta de Galicia 17/07/1915. El Diario de Pontevedra 19/07/1915. M.A.N. n° inv. 28552. Reboredo Canosa, 2000. VV.AA. 2008.

TORQUES DE ORBELLIDO

Lugar: Orbellido
Parroquia: Baíñas (Sto. Antoiño)
Concello: Vimianzo
Provincia: A Coruña
UTM X: 500688
UTM Y: 4763185
Vinculado a: Orbellido. “O Castro”, “O

Castriño”

Procedencia: Atopado no ano 1979 no lugar de Orbellido, por un veciño de Vimianzo, D. Andrés Núñez Riveiro, cando facía a cimentación dun cortello para vacas.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 942).

Descrición: Torques de ouro de 18 quilates de variña de sección circular, laminada e pulida na parte central. Aramios enrolados que dan 74 voltas en cada extremo, ocupando unha superficie de 103 e 104 mm respectivamente. Na zona onde rematan os aramios presenta senllos pares de espirais de filigrana dando 7 voltas arredor do botón central. Remates en perña ocos con punta roma.

Dimensións: Lonxitude: 310 mm. Diámetro máx.: 13,27 cm. Grosor: 7,5 mm. Remates: 22x18 mm.

Peso: 150 gr.

Bibliografía: Acuña y Casal 1984-85. Castro Pérez 1990. Prieto Molina 1996. Senén López 1996.

TORQUES DE SAN LOURENZO DE PASTOR III

Lugar: Lameiro
Parroquia: Pastor (S. Lourenzo)
Concello: O Pino
Provincia: A Coruña
UTM X: 561896
UTM Y: 4761030
Vinculado a: Castro de San Lourenzo de

Pastor (GA15066004).

Procedencia: Atopado ó traballar as fincas no Castro de San Lourenzo.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de A Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 121).

Descrición: Variña de ouro laminado, de sección circular máis ancha na zona central, con aramios enrolados dando 65 e 63 voltas. Presenta dous pares de espirais

contrapostas, dando oito voltas a redor de candanseu botón central. Remates en periñas ocas de punta roma.

Conxunto formado por tres torques de ouro.

Dimensións: Lonxitude: 400 mm. Grosor: 10-8 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 304,2 gr.

Bibliografía: Acuña et ali 1969. Bouza Brey 1942. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Luengo Martínez 1979. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE SAN MARTIÑO DE PORTO

Lugar: Castro das Modias

Parroquia: Porto (S. Martiño)

Concello: Cabanas

Provincia: A Coruña

Vinculado a: ¿Castro das Modias?

(GA15015010).

UTM X: 566323

UTM Y: 4808747

Procedencia: Posiblemente atopado no Castro das Modias. Esta peza foi adquirida pola Deputación da Coruña no ano 1868 a un particular, don Ernesto Freire.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 933).

Descrición: Torques de ouro aleado con prata, formado por unha variña maciza de sección circular con aramios enrolados e remates piriformes. Os aramios ben conservados dan 65 voltas sobre a variña.

Entre a zona lisa e os aramios ten dous motivos en espiral de fio de ouro aplicado, con botón central. Na cara interna presenta unha retícula incisa e un dobre triángulo punteado, que puideran ser unha marca de propiedade ou produto dunha manipulación moderna.

Actualmente fragmentado con cortafríos en tres partes e restos soltos de aramio desenrolado.

Dimensións: Lonxitude: 373 mm. Grosor: 12 mm. Remates: 27x21 mm.

Peso: 355 gr.

Bibliografía: Hartmann 1982. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Toscano et alii. 1986. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DAS CERCANÍAS DE VIVEIRO I

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Procedencia: O único que se sabe é que procede das cercanías de Viveiro.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/41).

Descrición: Variña de ouro baixo, de sección circular máis grossa no centro e extremos. Plaquiñas pareadas decoradas con espirais de filigrana dando 11 voltas ó botón central. Terzos inferiores con aramios enrolados formando 36 espiras a cada lado. Remates piriformes ocos con punta roma.

Desta procedencia hai dous fragmentos máis de torques, no Museo Provincial de Lugo.

Dimensións: Lonxitude: 360 mm. Diámetro: 137 mm. Grosor: 9 mm. Remates: 27x22 mm.

Peso: 218.5 gr.

Bibliografía: Balsa 1912; Balseiro García 1994; López Cuevillas 1931 y 1951; Peinado y Gómez 1975; Prieto Molina 1996.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA I

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado en 1911 de xeito fortuíto por unha labradora no exterior da croa, na zona oriental do xacemento (antecastro).

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Lugo (Colección Álvaro Gil) (Nº inv. 1974/02/21).

Descrición: Vara de prata con laminado de ouro, de sección circular máis grossa na zona central, con aramios enrolados dando 53 e 57 voltas. Remates piriformes, ocos, e dous discos pareados entre os aramios e a parte central lisa, formando espiral de filigrana que dan 11 voltas ó botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 300 mm. Diámetro: 130 mm. Grosor: 8-5 mm. Remates: 22x18 mm.

Peso: 161,04 gr.

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón e Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa, 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA II

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado no ano 1974 durante a campaña de escavacións de Chamoso Lamas, dentro da croa, segundo este autor “en una vivienda rectangular del vértice del cuadrante NE”.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 74/4).

Descrición: Variña con ánima de bronce cuberta con lámina de ouro no centro, e con aramios enrolados directamente sobre o bronce, dando 89 voltas no terminal que conserva o aramio completo. Entre a zona lisa e a de aramios, dous pares de espirais de fio de ouro dando 15 voltas sobre o botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 370 mm. Grosor: 8 mm. Diámetro: 133 mm. Ancho entre remates: 61 mm.

Peso: 129,9 gr.

Bibliografía: Arias Vilas 1990. Acuña et ali 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martín y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA III

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Vinculado a: Castro de Viladonga

Procedencia: Descuberto no xacemento nas escavacións de Chamoso Lamas entre os anos 1970-1974.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 70/606)

Descrición: Fragmento distal moi deteriorado, retorto, de sección circular, con arranque de terminal curvo, posiblemente piriforme, e con moldura na unión do remate. Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 78 mm.

Peso: 14,035 gr

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE CENTROÑA/TORQUES DE CASTRELO

Lugar: Casavella - Castrelo

Parroquia: Centroña (Sta. María)

Concello: Pontedeume

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Centroña (GA15 048001)

UTM X: 565456

UTM Y: 4805924

Procedencia: Atopado en 1912 por un veciño do lugar de Castrelo: D. Juan Leira, traballando unha finca coñecida como 'As Casas Vellas' ou 'Eira Vella', nas inmediacións do Castro de Centroña.

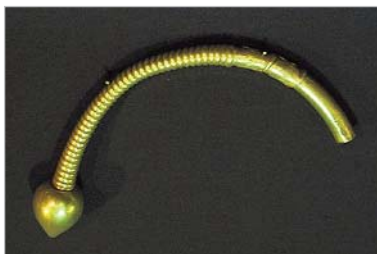
Depósito: Museo Provincial de Lugo (nº inv. 1974/2/22)

Descrición: Fragmento de torques de ouro con variña de sección circular ensanchada cara ó remate. Decoración tripartita, con aramio enrolado na parte distal, dando 42 voltas sobre a variña. No tránsito entre a parte central lisa e a decoración de aramio do terminal, presenta dobre parella de espirais contrapostas, dando cada unha delas 12 voltas arredor do botón central. Remate en periña oca.

Dimensións: Lonxitude: 230 mm; Grosor: 9-8 mm; Diámetro máx remate: 37 mm.

Peso: 170.36 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ecos del Eume 1912. Gómez Filgueiras 2006. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Murguía 1912. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DA CROA DE RIORTORTO V

Lugar: Texeira
Parroquia: Riotorto (S. Pedro)
Concello: Riotorto
Provincia: Lugo
Vinculado a: A Croa / Coroa de Riotorto

/ As Rodrigues

UTM X: 640812
UTM Y: 4800560

Procedencia: Recollido no ano 1870 ó traballar unha finca a carón da croa, no lugar das Rodrigues, xunto con outro fragmento e un torques-brazalet (Villamil y Castro 1874-75). Con anterioridade (1869) se recuperaran na mesma finca outros dous torques que foron fundidos.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/23)

Descrición: Fragmento de variña de sección circular con remate en periña. Na actualidade non conserva decoración algunha aínda que podería ter aramio enrolado, hoxendía desaparecido. Quizais se trate do fragmento publicado por Villaamil y Castro (1874-75), no que o describe con 59 voltas de aramio ocupando 90 mm. (nº 8 da lámina que acompaña ó artigo).

Forma parte dun conxunto formado por 1 torques completo e 4 fragmentos.

Dimensións: Lonxitude: 97 mm. Grosor: 5 mm. Periña: 22x16 mm.

Peso: 24.7 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maluquer de Motes 1970. Monteagudo 1952. Peinado y Gómez 1975. Prieto Molina 1996. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE FOXADOS II

Lugar: Castelo
Parroquia: Foxados (Sta. María)
Concello: Curtis
Provincia: A Coruña
UTM X: 583215
UTM Y: 4777902
Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en Febreiro de 1932 no interior dunha ola cerámica, por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

Descrición: Fragmento de variña de ouro moi baixo, de sección circular, cortado

a cincel. Está lixeiramente facetada, o que pode indicar que fose un terminal con aramio enrolado.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 53 mm. Grosor: 10,5 mm.

Peso: 43 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS III

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

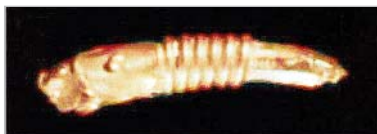
Descrición: Fragmento de variña en ouro baixo, laminado, de sección circular lixeiramente ochavada, con seis voltas de aramio enrolado e par de plaquiñas aplicadas de espirais gravadas arredor de botón central.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 36 mm. Grosor: 7 mm.

Peso: 10,5 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS VII

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola cerámica por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

Descrición: Fragmento de variña de ouro con aleación de prata e cobre, maciza, de sección circular máis grossa no centro e cara ó remate. Fáltalle un fragmento distal. Ten aramio enrolado e dous pares de plaquiñas con espirais aplicadas arredor do botón central. A segunda volta do aramio está decorada con pequenas incisións. Remate en periña oca.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Ancho 10-7 mm; remate 27x25 mm.

Peso: 158 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE TROÑA

Lugar: Castro de Troña

Parroquia: Pías (Sta. Mariña)

Concello: Pontearreas

Provincia: Pontevedra

UTM X: 542211

UTM Y: 4673869

Vinculado a: Castro de Troña (GA36042001).

Procedencia: Escavación arqueolóxica no Castro de Troña, no ano 1991. No exterior dun grupo de estruturas de habitación.

Depósito: Museo Municipal de Pontearreas (Nº Inv. 305-1556).

Descrición: Fragmento de variña lisa de sección circular máis ancha cara ó centro, con ánima de aleación de prata, laminada en ouro e decorada con plaquiña de dobre espiral con botón central. Esta espiral presenta unha decoración cincelada a xeito de raiado.

Dimensións: Lonxitude: 66 mm. Grosor: 82-52 mm. Diámetro plaquiña: 9 mm.

Peso: 31,39 gr.

Bibliografía: Ladra Fernández 1999. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE XANCEDA III

Lugar: A Redonda

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 1386 e MAC 1387.

Descrición: Fragmento de tramo distal con parte do arranque terminal con decoración de aramio enrolado (MAC 1386), e un pequeno fragmento de lámina de ouro pertencente a un remate de periña oca (MAC 1387).

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con variña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 110 - 92 mm. Diámetro: 10 mm. Arranque terminal: 19 mm. MAC 1387: 20 x 12 mm.

Peso: 80,20 e 1,20 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DE XANCEDA IV

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 927.

Descrición: Fragmento do módulo central de variña de sección circular máis grosa no centro, e os arranques dos terzos distais con aramios enrolados. Conserva as dúas parellas de espirais de filigrana con 15 voltas ó botón central.

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con variña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 128 - 110 mm. Diámetro máx: 9 mm. Diámetro máx. espirais: 13 mm.

Peso: 71,57 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DO VALADOURO II

Concello: O Valadouro

Provincia: Lugo

Procedencia: Adquiridos por un particular en Vigo nos primeiros anos do Século XX (Bouza Brey, 1965).

Dépósito: Descoñecido.

Descrición: Variña maciza de sección circular, con aramio enrolado e remates piriformes. Parella de espirais de filigrana a ámbolos arranques dos aramios enrolados.

Desta mesma procedencia hai dous torques máis.

Dimensións: Lonxitude: 368 mm. Grosor: 6 - 4 mm. Diámetro: 131 mm. Remates: 33 mm.

Peso: 232 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. Bouza Brey 1965. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. www.valadouro.org.

TORQUES DO CRUCEIRO DA CORUÑA I

Lugar: Meixonfrío

Parroquia: San Caetano (Santiago)

Concello: Santiago de Compostela

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro do Cruceiro da Coruña (GA15078127)

UTM X: 538606

UTM Y: 4749872

Procedencia: 3 ou 4 torques procedentes dun pequeno castro cercan ó Cruceiro da Coruña, nun lugar coñecido como “Los pozos de la nieve”, que segundo Villaamil (1874-75) estaban en poder do dono do café Pernas da Rúa do Vilar de Santiago. Vinculamos este dato ó castro arriba mencionado, onde se conserva o topónimo no lugar e tamén os

restos dunha antiga neveira ou naveira. Este castro está moi arrasado, e na actualidade axardinado, previa intervención arqueolóxica no ano 2006.

Depósito: Descoñecido

Descrición: Torques de variña maciza, sección circular con aramio enrolado e remates en periña.

Dimensións: Arredor de 350 mm. de lonxitude.

Peso: Descoñecido

Bibliografía: López Cuevillas 1932 e 1951. Monteagudo García 1952. Parga Castro 2006. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE CULLEREDO

Concello: Culleredo

Provincia: A Coruña

Procedencia: “Tenemos noticia de que en una finca de Culleredo (Coruña) apareció un extremo de torques con perilla, que posee una familia coruñesa, pero no pudimos comprobar la noticia, a pesar de haberlo intentado.” (Monteagudo 1952: 294).

Depósito: Descoñecido

Descrición: Segundo Monteagudo (1952) recolleuse un fragmento con periña que puidera ser de tipo Ártabro pola súa localización xeográfica.

Dimensións: Descoñecidas

Bibliografía: Monteagudo García 1952.

TORQUES DE PORTOCHAO

Lugar: Portochao

Parroquia: Magazos (Sta. María)

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Vinculado a: ¿Os Castros? (GA27066005)

UTM X: 612043

UTM Y: 4833327

Procedencia: Atopado nunha data anterior ó 1867 por unha muller cando cortaba xuncos na Xunqueira de Portochao, aproximadamente a 1 km de Viveiro, río arriba. A uns 500 m ó Leste da xunqueira está o xacemento de Os Castros, moi arrasado na actualidade.

Depósito: Descoñecido.

Descrición: Segundo recolle Maciñeira (1930: 227), tratábase dunha variña en forma de semicírculo perianular, cilíndrico e macizo, rematado en cada extremo cunha esferiña. Á variña enroscábase en espiral alongado un aramio.

Peso: 382,7 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maciñeira 1923 e 1930. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F., GARCÍA MARTÍNEZ, M.C. y GONZÁLEZ REBOREDO, M. 1968 *El Castro de San Lorenzo de Pastor y su nuevo torques áureo*. Cuadernos de Estudios Gallegos, XXIII-70: 129-135. Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ NÚÑEZ, A. (Coord.) 1996. *El Oro y la orfebrería prehistórica de Galicia*. Catálogo de la exposición. Deputación Provincial de Lugo – Museo Provincial de Lugo.
- ÁLVAREZ OSORIO, F. 1954. *Tesoros españoles antiguos en el Museo Arqueológico Nacional*. Boletín de la Real Academia de Historia, 135: 257-322. Madrid.
- AMBRUSTER, B. y PEREA, A. 2000. *Macizo/hueco, Soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia*. Trabajos de Prehistoria, 57-1: 97-114. Madrid.
- ARIAS VILAS, F. 1990. *Torques de Viladonga*. Galicia no Tempo. Catálogo da exposición: 153. Santiago de Compostela.
- ARMADA PITA, X.L. 2001. *A machadiña de Cariño e a cronoloxía dos bronzes sacrificiais castrexos*. Arros, Ano V, nº 3: 4-8. Ortigueira.
- ARMADA PITA, X.L. e GARCÍA VUELTA, O. 2003. *Bronzes con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica*. Archivo Español de Arqueología, 76: 47-75. Madrid.
- ARMADA PITA, X.L., COMENDADOR REY, B. y GARCÍA VUELTA, O. 2007. *La investigación arqueométrica sobre la metalurgia de Galicia: Una aproximación a su trayectoria y estado actual*. Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría: 410-431. Madrid.
- B.O.E. Nº 274. 15/11/2013. Resolución de 14 de octubre de 2013, de la Dirección General del Patrimonio Cultural, de la Consejería de Cultura, Educación y Ordenación Universitaria, por la que se incoa expediente para la declaración de Bien de Interés Cultural de la colección «Álvaro Gil» de orfebrería prerromana: 91702-91721.
- BALSA DE LA VEGA, R. 1912. *Orfebrería gallega*. Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, 26. Madrid.
- BALSEIRO GARCÍA, A. 1994. *El oro prerromano en la Provincia de Lugo*: 180-186. Lugo.
- BOUZA BREY, F. 1926. *Novo torques de Ouro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 172: 90-92. Coruña.
- 1942. *El torques de San Lorenzo de Pastor*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo. I: 30-34. Lugo.

- 1965. *Tres torques áureos de Galicia*. Cuadernos de Estudios Gallegos, 20: 5-11. Santiago de Compostela.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. 2007. A Cultura Castrexa. Vol. 2. Economía, Sociedade, Relixión e Arte. En: Barreiro Fernández, X.R. e Villares Paz, R.: *A Gran Historia de Galicia*. 4. Coruña.
- CARDOZO, M. 1929-1930. *Jóias arcaicas encontradas em Portugal*. Nós, nº 72: 207-218, e nº 75: 43-63.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. 1947. *Una nueva pieza para el catálogo de torques gallegos*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo, 23-24: 21-23. Lugo.
- CARRO GARCÍA, J. y GONZÁLEZ GARCÍA-PAZ, S. 1943. *El tesoro de Foxados*. El Museo de Pontevedra, 2: 41-46. Pontevedra.
- CASAL GARCÍA, R. y FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. 1998. *Otro nuevo torques de alambres enrollados*. Gallaecia, 17: 245-250. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1934. *Un torques y dos brazaletes*. Boletín de la Real Academia Gallega, 22: 58-62. Coruña.
- CASTRO PÉREZ, L. 1990. *Os torques prehistóricos*. Biblioteca de Divulgación. Serie Galicia 5. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- CHAMOSO LAMAS, M. 1995. *Las excavaciones del Castro de Viladonga y la problemática que plantean sus resultados*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 5. Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo, 1977: 41-46. Lugo.
- ECOS DEL EUME. Nº 138. 22/09/1912. *Hallazgo arqueológico*. Pontedeume.
- EL DIARIO DE PONTEVEDRA. Nº 9.366. 19/07/1915. *Un hallazgo de mérito*.
- GACETA DE GALICIA, nº 106. 17/07/1955. *Un hallazgo arqueológico*.
- GARCÍA VUELTA, O. y ARMADA PITA, X.L. 2003. *Documentación y arqueología del oro castreño: Acerca de F. Maciñeira y el torque de Capelada (San Xiao de Montoxo, Cedeira, A Coruña)*. Brigantium, 14: 117-138. Coruña.
- GÓMEZ FILGUEIRAS, F. 2006. *Centroña, Centronia & Cén-Taranua, Iadoni & Huddon*. Cátedra. Revista Eumesa de Estudios, 13: 189-208. Pontedeume.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2011. *Los Célticos de Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 22-1: 117-132. Madrid.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. (Coord.). 2007. *Los pueblos de la Galicia Céltica*. AKAL. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2004. *Artistic Expression and Material Culture in Celtic Gallaecia*. e-keltoi. Journal of interdisciplinary celtic studies, 6. The celts in the Iberian Peninsula: 113-166.
- 2006-2007. *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica*

- (1200 a.C. - 50 d.C.). Brigantium, 19 (2 tomos). Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña. ACoruña.
- HARTMANN, A. 1970. *Präistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische untersuchungen und deren Auswertung*. Berlín.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. 1999. *Algunhas consideracións sobre un fragmento de torques inédito recentemente aparecido no Castro de Troña*. Castrelos, 12: 67-80. Revista do Museo Municipal Quiñones de León. Vigo.
- 1999a. *Análisis ponderal de los torques castreños*. Complutum, 10: 143-156. Madrid.
- 2002. *Achega ao estudo contextual da ourivería castrexa*. Gallaecia, 21: 177-191. Santiago de Compostela.
- 2004. *Os torques do Castro de Xanceda*. Anuario Brigantino, 27: 91-116. Betanzos.
- 2005. Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO Peninsular. En: Blanco, A., cancelo, C. y Esparza, A. (eds): *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica. Encuentro de jóvenes investigadores*: 94-115. Salamanca.
- 2006. *Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)*. Anuario Brigantino, 29: 39-52. Betanzos.
- 2007. *Dous novos remates de torques castrexos*. Brigantium, 30: 167-178. Coruña.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y PRADO FERNÁNDEZ, O. 2000. *Achega historiográfica á interpretación da ourivesaría pre e proto-histórica no Noroeste Peninsular: 1838-1936*. En: Actas do 3º Congreso de Arqueoloxía Peninsular. Vol. I: Arqueología peninsular, Historia, Teoría e Práctica: 407-416. Porto.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y MARTINÓN TORRES, M. 2009. *Variacións tecnolóxicas e preferencias culturais: Estudo analítico dos ouros do Castro de Viladonga*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 19: 32-43. Lugo.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. 1932. *Os torques do Noroeste hispánico*. Arquivo do Seminario de Estudos Galegos, 4: 107-108. Santiago de Compostela.
- 1951. *Las joyas castreñas*. Anejos Archivo Español de Arqueología, I. Madrid.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1964. *Machadinha votiva de Cariño (La Coruña)*. Revista de Guimaraês, 74: 149-157. Guimaraês.
- 1979. *El tesoro de Elviña y tres torques coruñeses*. Trabajos de Prehistoria, 36: 213-246. Madrid.
- MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. 1923. *Un nuevo torques gallego, de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 154: 347-356. Coruña.
- 1930. *Interesantes noticias inéditas sobre antigüedades gallegas*. Boletín de la Real Academia Gallega, 226: 347-356. Coruña.

- MALUQUER DE MOTES, J. 1970. *Desarrollo de la orfebrería prerromana en la Península Ibérica*. Pyrenae, 6: 79-121. Barcelona.
- MARTINÓN TORRES, M. y LADRA RODRÍGUEZ, L. 2011. *Orígenes del dorado por amalgama: aportaciones desde la orfebrería protohistórica del Noroeste de la Península Ibérica*. Trabajos de Prehistoria, 68-1: 187-198. Madrid.
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F. 2014. *Os territorios e cidades ártabras*. En prensa.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1952. *Torques castreños de alambres enrollados*. Archivo Español de Arqueología, 25: 287-296. Madrid.
- MURGUÍA, M. 1912. *El torques de Centroña*. Boletín de la Real Academia Gallega, 66: 137-139.. Coruña.
- OVIEDO Y ARCE, E. 1915. *Dos nuevos torques de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 99: 49-55. Coruña.
- PARGA CASTRO, A. 2006. Sondaxes arqueolóxicas valorativas no castro do Cruceiro da Coruña, Santiago de Compostela. En Varela Campos (Coord.) *Actuacións Arqueolóxicas. Ano 2006*: 125-126. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.
- PEINADO Y GÓMEZ, N. 1975. *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Junta del Museo Provincial, 16. Lugo.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. 1986. Voz “Torques”. *Gran Enciclopedia Gallega*, 29: 107-110.
 - 1989. Orfebrería Castreña. En: *El Oro en la España Prerromana*. Revista de Arqueología N° extraordinario: 90-107. Madrid.
 - 1990. *Achega tipolóxica para o estudio dos torques áureos do NW*. Gallaecia, 12: 139-151. Santiago de Compostela.
- PRIETO MOLINA, S. 1996. *Los Torques Castreños del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 7: 195-223. Madrid.
- QUEIROGA, F.M.V. *Reimão. 1987. Dois torques castrejos do Ashmolean Museum. Oxford*. Portugalia, VIII: 59-66. Porto.
- REBOREDO CANOSA, N. 2000: *La tecnología del oro en el Primer Milenio a.C. en Galicia: Los torques*. Tesis doctoral, editada en CD. Universidade de Santiago de Compostela. Facultade de Xeografía e Historia. Departamento de Historia I.
- REY CASTIÑEIRA, J. 1993. *Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña*. En: Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología, Vol II: 165-171. Vigo.
- SENÉN LÓPEZ, F. 1996. Torques de Orbellido. En Álvarez Núñez, A. *El Oro y la Orfebrería Prehistórica de Galicia. Catálogo de la Exposición*: 115. Lugo.
- SEVERO, R. 1905-1908. O Tesouro de Lebuçao. *Portugalia. Materiaes para o estudo do povo português* Tomo II, fasc. 1: 1-14.
- TOSCANO NOVELLA, M.C., Ferrer Sierra, S., Luaces Anca, J. y Penedo Romero, R. 1986. Torques, San Martiño de Porto. *Catalogación del Concello de Cabanas (A Coruña)*: 42-43.
- VILLAAMIL Y CASTRO, J. 1874-1875. *Adornos de Oro encontrados en Galicia*. Museo Español de Antigüedades: 545-555. Madrid.

- 1906-1909. *Productos de la metalurgia gallega en tiempos remotos*. Boletín de la Comisión Nacional de Monumentos de Ourense, III-53: 82-161. Ourense.
VV.AA. 2008. Torques. Nº de inventario: 28552. Castro de Ois. En Catálogo de la exposición: España, encrucijada de civilizaciones. Museo Arqueológico Nacional : 107 Madrid.

<http://www.ardobriga.com> Páxina web da Asociación Cultural Ardóbriga.

<http://gl.wikipedia.org/wiki/Galipedia>. Wikipedia en galego.

<http://man.mcu.es>. Catálogos das coleccións do Museo Arqueológico Nacional.

<http://www.aaviladonga.es>. Páxina do Museo do Castro de Viladonga.

<http://www.ashmolean.org>. Páxina do Ashmolean Museum en Oxford.

<http://castrosgalaicos.blogspot>. Páxina sobre o mundo castrexo.

<http://www.celtiberia.net>. Páxina de información sobre temas da antigüidade.

<http://www.epapontevedra.com>. Páxina de servicios educativos para adultos.

<http://www.flickr.com/groups/flickkrenespaol>. Arquivo de imaxes de toda temática.

<http://www.galiciadigital.com>. Plataforma temática sobre Galicia en Internet.

<http://www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es/>. Biblioteca dixital de Galicia.

<http://www.mdperegrinacions.com/>. Páxina do Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela.

<http://www.musarqourense.xunta.es/>. Páxina do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

<http://www.museo.depo.es/>. Páxina do Museo Provincial de Pontevedra.

<http://www.museolugo.org/>. Páxina da Rede Museística de Lugo.

<http://www.aronoz.com/>. Instituto Valencia de Don Juan. Colección.

<http://www.pinterest.com/imaxinarios/ancient-galician-jewelry-ouriver%C3%ADa-anti-ga-de-galiz/> Colección de imaxes de ourivería de Galicia.

<http://www.timetrips.co.uk/rom-art-torcs>. Fotos de torques galaicos no Ashmolean Museum.

<http://www.valadouro.org>. Páxina del Concello de O Valadouro.

<http://www4.uwm.edu/celtic/ekeltoi/>. Journal of Interdisciplinary Celtic Studies.

Fontes das imaxes utilizadas no catálogo:

Balseiro 1994: Viladonga I e Viveiro. **Ladra 2004:** Xanceda III e IV. **Ladra 2006:** Bardaos I. **Ladra e Martínón 2009:** Viladonga III. **Museo de San Antón:** Orbellido, San Lourenzo de Pastor. **Reboredo 2000:** Croa de Riotorto V, Foxados II e III, Valadouro I. <http://castrosgalaicos.blogspot>. Troña. <http://www.celtiberia.net>: Centroña. <http://www.epapontevedra.com>: Viladonga II. <http://www.flickr.com>: Foxados VII. <http://gl.wikipedia.org>: San Martiño de Porto. <http://man.mcu.es>: Castro de Flores. <http://www.timetrips.co.uk>: Ashmolean Museum.

